

MOULDS FOR CASTING ROMAN MIRRORS FROM THE CHERSONESE

Fragments of moulds made of baked clay are presented in the paper. They were found in the course of restoration carried out in the central part of the 3d block of the north-eastern region of the Chersonese within the range of the home sanctuary of the first centuries A. D. The moulds served for casting of bronze dies. The latter were used for stamping reliefs with images of three goddesses and three Graces well known from the mirrors decorated with these images and found in different regions of the antique world (4 and 12 mirrors, respectively, from North Africa, Asia Minor, Bosphorus and Germany). An inscription made on the wet clay of the mould with images of three Graces is considered as a supposed date of the mould production and craftsman signature. It is supposed that a workshop for manufacturing reliefs for bronze mirrors existed at the sanctuary as the bronze-casting workshop at the sanctuary of Apollo and Artemis in Montana (Mesia) did.

Одержано 23.01.1991

ВБРАННЯ КОНСТАНЦІЯ II НА ВЕРХІВНЯНСЬКОМУ МЕДАЛЬЙОНІ

Є. Л. Гороховський, П. Л. Корнієнко

У публікації аналізується вбрання римського імператора Констанція II (337-361 рр. н. е.), зображене на золотому медальйоні.

Золотий медальйон (*multipla*), карбований монетним двором римського імператора Констанція, що походить з с. Верхівні Ружинського р-ну Житомирської обл. України¹, належить до найвизначніших пам'яток європейської нумізматики та археології, виявлених за останні роки. Він займає одне з перших місць серед шедеврів античних монетаріїв за досконалістю та художньою виразністю виконання імператорського бюста на аверсі і сцени триумфу можновладця над варварами на реверсі (рис. 1, 1)². На жаль, частину образотворчих композицій втрачено й пошкоджено, внаслідок фрагментованості сплюснутої та потертої поверхні медальйона. Однак ці обставини не зменшують його значення як нумізматичного унікаму, пам'ятки мистецтва та історико-етнографічного джерела.

Дослідники пов'язують верхівнянський медальйон з монетарством Аквілеї 358 р. н. е., виходячи з розшифровки збереженої частини легенди та вивчення зображення полоненого варвара на реверсі³. Останнє чітко передає основні ознаки костюма кочовика індо-іранського походження: зачіску заплетену локонами, плечовий одяг з клинцями на подолі, взуття тощо⁴. Все це обумовило висновки авторів публікацій про те, що композицію триумфу над варварами,

* *Концепція* статті та основа тексту належать Є. Л. Гороховському; спостереження з іконографії зовнішності римських імператорів, графічне опрацювання джерел та виконання ілюстрацій — П. Л. Корнієнку; добір літератури та іконографічних пам'яток зроблений обома авторами, які щиро вдячні співробітникам бібліотеки Інституту археології АН України: В. Колесниковій, Т. Старковій, Н. Малишевській за допомогу.

Рис. 1. Композиція на реверсі золотого медальйона з с. Верхівні Ружинського р-ну Житомирської обл. України (1); прототипи (2—3) та деривати (4—5) в нумізматичному золоті Пізньої Римської імперії.

1 — малюнок (у масштабі 2, 6 : 1) за оригіналом з Музею історичних коштовностей України; схеми композиції на реверсах медальйонів: 2 — Костянтина I 326/7 рр.; 3 — Константа 337—350 рр.; 4 — соліда Юліана II 361—363 рр.; 5 — медальйона Валентиніана I 369 р.

зображену на реверсі, присвячено перемозі війська Констанція II над середньодунайськими сарматами-лімігантами у війні 357-358 рр.

Визначення медальйона як пам'ятки монетарства двору Констанція II не викликає сумнівів. Крім аргументів, поданих у згаданих публікаціях, вкажемо на виключну подібність профілю імператора на аверсі до найбільш якісних зображень саме другого з володарів Риму на ім'я Констанцій, відомих серед нумізматичного золота античної доби⁵.

Додаткова аргументація загальної хронологічної дефініції медальйона, в межах останніх років правління Констанція II (помер 361 р. н. е.), необхідна, оскільки в новітньому каталозі з римської нумізматичної золоті аквілейські *multipla* аналогічного типу, серед виробів, карбованих між 6 листопада 355 р. та 3 листопада 361 р. н. е., не фігурують⁶.

Трактування рис обличчя Констанція на аверсі, за особливостями подачі, більше відповідає його пізнім нумізматичним портретам, зокрема — на золотому медальйоні з Берлінського музею 357—361 рр. н. е.⁷ На зображеннях, виконаних до 350 р., він трохи «молодший»⁸.

Виконання постаті переможця на реверсі відповідає зображенням, карбованим на серіях монет Юліана II (361—363 рр. н. е.), а також на медальйоні Валентиніана I, датованому 369 р. (рис. 1, 4—5)⁹. Ракіші зображення подібного стилю на монетах Костянтина I 326/7 рр. та медальйоні Константа (337—350 рр. н. е.) суттєво відрізняються¹⁰. (Рис. 1, 2—3). Саме на пізніх зразках карбувань Констанція II та монетах Юліана бачимо й зображення варварів, одягнутих у плечове вбрання з «клинцями» на подолі (рис. 1, 4)¹¹.

Історико-археологічна та палеоетнографічна цінність медальйона визначається не тільки проблемою відповідності відомій історичній події, можливою наявністю «портретного» зображення одного з «царів лімігантів»¹², а й пізнавальними якостями зображень самого Констанція II у специфічному парадному мілітарному вбранні тріумфатора (рис. 1, 1; 2, 1). Саме його аналіз є завданням нашої статті, попри нібито уявну «типовість» або ж «нумізматичну» специфіку зображень з елементами ідеалізації та стилізації, що загалом властиві іконографії імператорів пізньоримської доби¹³.

Образ імператора на реверсі представлений на повний зріст зі всіма аксесуарами обладунку. На зображенні добре вирізняється захисне озброєння, серед якого бачимо рельєфний металевий панцир типу «м'язова кіраса» (*muscle cuirass*) за Г. Робінсоном (рис. 2, 7б)¹⁴, одягнутий зверху на шкіряний панцир або одяг з грубої тканини з короткими, «клатівчастими» оздобленими рукавами та подолом (рис. 2, 7б)¹⁵. Бачимо тут і зображення тканого одягу, прикрашеного багатим шиттям та аплікаціями. Це — короткий плащ (*paludamentum*) (рис. 2, 7а), який вкриває ліве плече і розвивається позаду переможця; прикрашений нашивками на подолі та застігнутий великою фібулою на правому плечі, а також туніка. Останню майже повністю закрито одягнутим на неї захисним озброєнням, однак розрізняється поділ, який не досягає колін, а також довгі вузькі рукава з оздобленими «манжетами», що майже сягають ліктів (рис. 2, 7а). З-під туніки ледь виглядають короткі штаниці, оздоблені знизу «перлинковими» смужками. Серед ювелірних виробів, що належать до костюма імператора, крім згаданої фібули, слід вказати на діадему, яка прикрашає голову. На жаль, верхню частину реверсного зображення пошкоджено й неясно, чи вона на простоволосій голові персонажа, чи одягнута на шолом. У нумізматичній іконографії Констанція II такі комбінації зустрічаються (рис. 2, 3). Панцир володаря перехоплений поясом та португесею, на якій (?) підвішено меч у оздоблених піхвах (рис. 2, 1). Останній знаходиться позаду постаті й зображений частково. На ногах — характерні військові «сандалії-чобітки», пошкоджені потертям поверхні медальйона (рис. 2, 1; 3, б).

Зображення вбрання Констанція II на реверсі доповнюють масштабніші, а тому чіткіші деталі, показані на аверсовому бюсті.

Це частина плаща-палудамента, застігнутого чудово викарбуваною фібулою. З-під нього виглядають рукава шкіряного панциря або верхнього одягу з грубої тканини, що імітує останній, а також оздоблений комір туніки. Прекрасно подано зображення діадеми на голові¹⁶. Захисне озброєння та

Рис. 2. Вбрання Констанція II на реверсі верхівнянського медальйона: загальний вигляд (1), окремі його складові частини (7а-в) та деякі їхні паралелі в нумізматиці і образотворчому мистецтві Пізньої Римської Імперії (2-6, 8-11).

1 — схема загального вигляду вбрання Констанція II; 2 — деталь зображення імператора-вершника (Констанція II?) на срібній чаші з Керчі; 3-3а — фрагменти погруддя Констанція II з аверса золотого медальйона 337-361 рр.; рукава тунік з декоративними «манжетами»: 4 — з погруддя Костянтина I на аверсі золотого медальйона 326 р.; 5 — з погруддя Констанція II на аверсі золотого медальйона 357-361 рр.; 6 — постать імператора з реверса того ж медальйона; 7 — компоненти вбрання: а — плащ, б — панцирі, в — туніка; 8 — нашивка-сегмент на плащі з медальйона Валентиніана I; фрагменти зображень оздоблених тунік: 9-10 — з мозаїк вілли П'яцца Армеріна на Сицилії кінця III — першої половини IV ст. н. е.; 11 — з мозаїки мавзолею Галерія в Салоніках (Греція) початку IV ст. н. е.

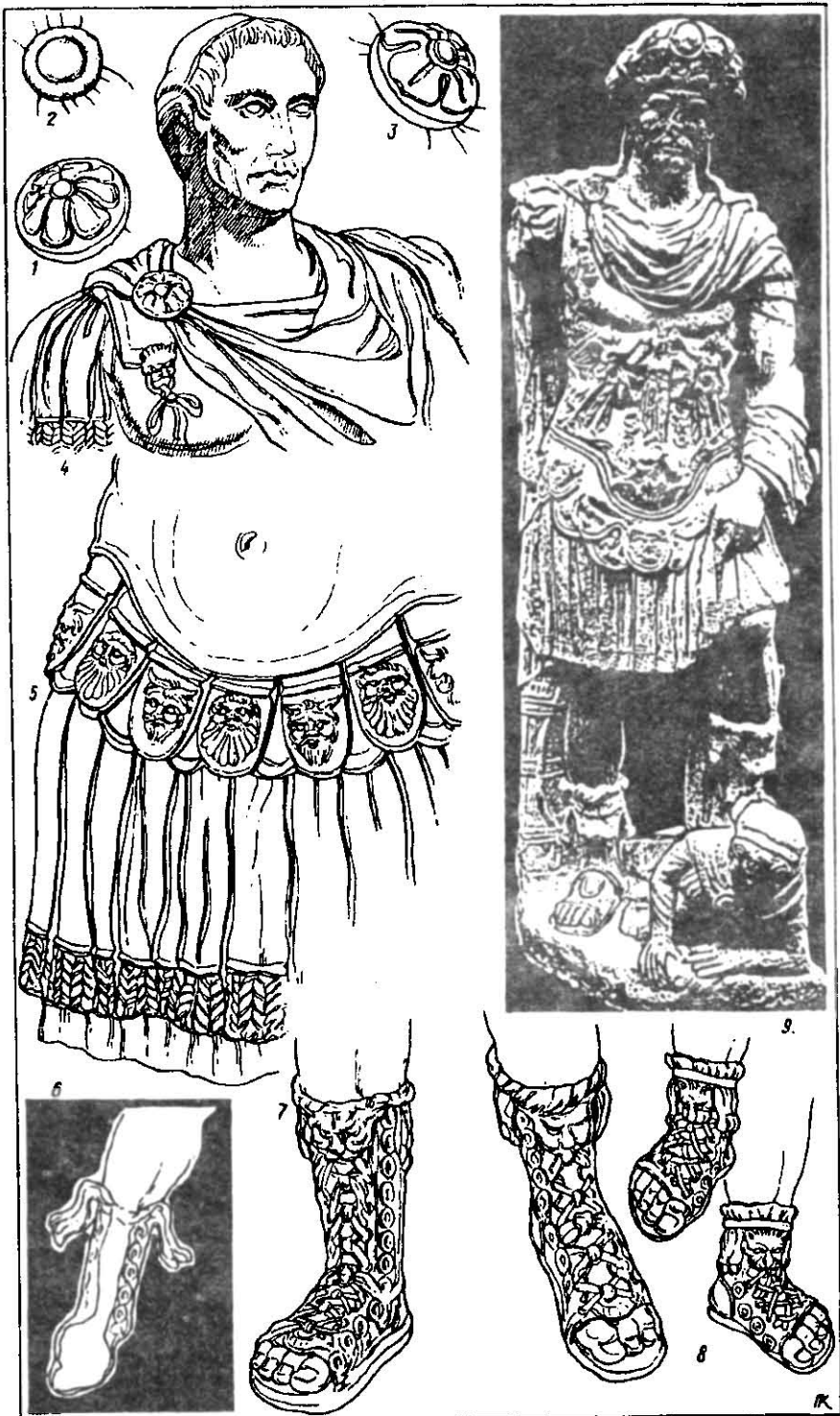

Рис. 3. Деякі традиційні компоненти зображень імператорського костюма та парадного мілітарного обладунку в образотворчому мистецтві Риму: фібули-броші (1–3) та «панцирні образи» і їх фрагменти (4–9).

1 — з бюста Каракалли першої чверті III ст.; 2 — з бюста Константа другої чверті IV ст.; 3 — з бюста Валента третьої чверті IV ст.; 4 — з скульптури Юлія Цезаря середини I ст. до н. е.; 5, 7 — з скульптури Августа кінця I ст. до н. е. — початку I ст. н. е.; 6 — з верхівнянського медальйона; 8 — з диптиху Гонорія початку V ст. н. е.; 9 — з скульптури Адріана початку II ст. н. е.

взуття на реверсному зображенні Констанція з верхівнянського медальйона не мають безпосереднього відношення до типового військового обладунку доби його панування. Вони відповідають так званому «панцирному» образу імператора в «обладункові Ахілла» греко-римського зразка, відомому за численними зображеннями в торевтиці та скульптурі¹⁷. Серед останньої є й постаті переможців варварів (рис. 3, 9)¹⁸. Канон «панцирного» образу склався в пізньореспубліканському Римі на еліністичному підґрунті¹⁹, побутував на протязі доби імперії і був успадкований візантійським мистецтвом²⁰. (Рис. 3, 4—5, 7—9; 4, 5).

Тисячолітні мистецькі традиції пізньореспубліканського та імператорського Риму і Візантії вивчено досить ґрунтовно, тому подальші коментарі будуть зайвими²¹.

Історико-етнографічний тип вбрання синхронного доби правління Констанція II, зображення якого відповідає канонам, сформованим через кілька століть після появи власне «панцирних» образів, подають інші аксесуари його костюма. Це, перш за все, тканий одяг з вишивками, нашивними прикрасами, коштовностями, а також ювелірні вироби.

Дуже цікавий приклад поєднання староримських та новітніх традицій подає зображення *плаща-палудаментума*, прикрашеного нашивною декоративною деталлю (рис. 2, 7а). Подібні плащі зустрічаються на староримських зображеннях того ж часу, що й найдавніші «панцирні» образи²². Однак вони не мали декоративного оздоблення. На нашому зображенні бачимо прямокутні аплікації, прикрашені за периметром бордюром з «перлинних» смужок. Серед нумізматичних пам'яток, близьких за часом верхівнянському медальйонові, зображення плащів з подібними прикрасами зустрічалися неодноразово²³. Найвиразніший зразок — плащ з аплікацією на постаті Валентиніана I з медальйона 369 р., про який вже йшлося вище. Вона також прямокутна, прикрашена всередині композицією у вигляді ромба, вписаного до прямокутника (рис. 1, 5; 2, 8)²⁴.

Спеціальний огляд нашивок-аплікацій на римсько-візантійських плащах-хламидах зробив свого часу М. М. Беляев. Судячи з його дослідження, описані нашивки є різновидами так званих «сегментів» — аплікацій з коштовних кольорових тканин, прикрашених багатими вишивками, зокрема й золотом, а також дорогоцінними каменями, перлинами тощо²⁵. Він наводить серію прикладів зображень прямокутних ромбічних та інших сегментів на торевтиці феодосіанської доби та пізніших пам'ятках образотворчого мистецтва²⁶. Нумізматичні джерела, на жаль, ним практично не розглядалися. Це привело дослідника до хибного висновку, про виникнення подібного типу прикрас не раніше валентиніанівської доби²⁷. Але, як бачимо на прикладі нумізматики Констанція II, плащі з сегментами використовувалися у попередній час²⁸. А виникли вони ще раніше. Як свідчать іконографічні джерела від першої тетрархії до Константина I (кінець III — перша половина IV ст.) мода на плащі з сегментами (палудаменти, хламиди тощо) склалася не пізніше рубежу III—IV ст.²⁹ Про це свідчить верхівнянський медальйон кінця 50-х рр. IV ст., мозаїки вілли П'яцца Армеріна на Сицилії першої половини IV ст., інші пам'ятки³⁰. Зображення подібних плащів, що передують добі Діоклетіана та його співправителів нам поки що невідомі. Скромніший традиційний римський верхній одяг неподільно панує в іконографії Антонінів, не кажучи вже про ранішу, пов'язану з імператорськими зображеннями³¹. У ранньо-імператорську добу кольоровий верхній одяг з вишивками та аплікаціями є тільки на зображеннях мешканців східних провінцій імперії (Єгипту, Сирії, Малої Азії), а також східних божеств, наприклад Мітри³². Найраніші зображення римських володарів у коштовному кольоровому верхньому одязі пов'язані з добою Северів. На унікальному енкаустичному портреті родини Септимія Севера (що походить з Верхнього Єгипту), виконаному близько 200 р. н. е., персонажів зображено в багатих поліхромних мантиях (рис. 5, 1)³³. Останні за фасоном дуже нагадують розкішні мантиї на нумізматичних портретах тетрархів 284—305 рр. н. е., а також пізніших імператорів³⁴. Звідси випливає висновок, що час формування моди на нові зразки верхнього одягу припадає вже на добу Северів, а також, імовірно, — їхніх наступників,

Рис. 4. Ранньовізантійська іконографія деяких компонентів імператорського вбрання: корони та фібули (1—4, 6), «панцирний» образ (5). Юстиніан I: 1—2 — з мозаїк у церквах Равени (Італія); 5—6 — із золотого медальйона; 3—4 — з порфірової скульптури Юстиніана I чи Юстиніана II.

які полюбили розкішні східні костюми з багатими прикрасами різного ґатунку³⁵.

Туніка (рис. 2, 1, 7в), зображена на постаті Констанція II, є виключно виразною та важливою пам'яткою пізньоримського одягу. Її основна характеризуюча ознака — довгі вузькі рукава з декоративними, оздобленими «манжетами». Орнаменти останніх виконано в техніці, аналогічній способу зображення сегмента на плащі. Кожний «манжет» прикрашений двома широкими смугами, вкритими густим «перлинним» карбуванням. Між смугами — вузькі рельєфні горизонтальні валики. Аналогічні валики охоплюють «манжети» нижче ліктів, а також утворюють своєрідні кайми по краях рукавів.

Зображення оздоблених тунік, з декором рукавів виконаним у той же спосіб, наявне на цілій серії нумізматичних портретів Констанція II (рис. 2, 3а, 5б), його родичів та сучасників³⁶. Вони цілком характерні і для монет пізніших імператорів, і для більш раннього часу, починаючи з Діоклетіана та його співправителів³⁷. Останні фіксують надійний *terminus ante quem* для визначення часу появи подібних зображень декорованих тунік з довгими вузькими рукавами на нумізматичних пам'ятках. Це період не пізніше 80—90-х рр. III ст. н. е. Найякісніші портрети з ряду означених дають більш деталізовані зображення багатших декоративних композицій на манжетах. Це, зокрема, згаданий попередньо портрет Констанція II на аверсі медальйона з Берлінського музею³⁸ (рис. 2, 5).

На реверсі цього ж медальйона імператора зображено на колісниці, без панциря, у багато оздобленій «візантійській» туніці³⁹ (рис. 2, 6). Крім декорованих «перлинними» смужками манжетів, її прикрашено карбованими в тій же техніці зображеннями круглих сегментів на правому плечі та нижче пояса, а також широкими поздовжніми смугами на грудях. Останні знизу заокруглені і мають невеличкі відростки, які майже досягають пояса — багато орнаментованого з «перлинними» смугами-бордюрами по края — розбитого на прямокутні секції, кожна з яких має «перлину» посередині.

Вертикальні смуги описаного типу передають інші дуже характерні «ранньовізантійські» нашивні прикраси — так звані «парагауди», від яких походить і назва одного з типів оздоблених римсько-візантійських тунік — *paragauda diloris*⁴⁰. Щоправда в такий спосіб могли декоруватися й інші компоненти гардеробу римсько-візантійських імператорів як IV ст., так і пізніше. У писемних джерелах фігурують описи довгих тунік-дивитисіїв, а також скарамангіїв, коловіїв, іматіїв, власне хитонів або стихаріїв-«парагаудіїв» тощо⁴¹.

Однак зображення тунік з «манжетами», сегментами та парагаудами не обмежуються розглянутими нумізматичними матеріалами. Класичними зразками цього одягу вважаються рельєфні та гравіровані й карбовані образи на пам'ятках торевтики. Це, опубліковане 100 років тому, зображення кінного імператора в багато прикрашеній короткій туніці на срібній чаші (місорії) зі «склепу Гордікової» в Керчі (рис. 2, 2)⁴². Пам'ятці цій, зокрема й визначенню типу туніки, присвячено значну літературу⁴³. В сучасних дослідженнях поділяється точка зору Л. А. Мацулевича та Р. Дельбрюка, що на чаші зображений Констанцій II у «провінційному» виконанні майстра з Боспору чи іншого центру поза Константинополем⁴⁴. Неважко побачити практичну тождність декору «манжетів» туніки на керченській чаші і зображень в нумізматичці (пор. рис. 2, 2, 3а, 6, 7в). Походження цього одягу пов'язується в літературі зі «східними впливами» або, конкретніше, традиціями, властивими причорноморським кочівникам, які простежуються у візантійському костюмі⁴⁵. Особливо відзначалася подібність зображення імператора на чаші до монетних типів⁴⁶. Останнє твердження не викликає сумнівів і є важливим, оскільки на місорії зображений повний вигляд одягу, деталі якого можуть бути «захованими» під панцирями на монетах і медальйонах, описаних попередньо. Сам «хитон-парагаудій», на думку М. М. Беляєва, імітує панцир, завдяки формі та численним нашивкам⁴⁷. Щоправда, мабуть, не обов'язково всі кружечки, гравіровані на туніці, пов'язувати з перлинами. Таким же чи-

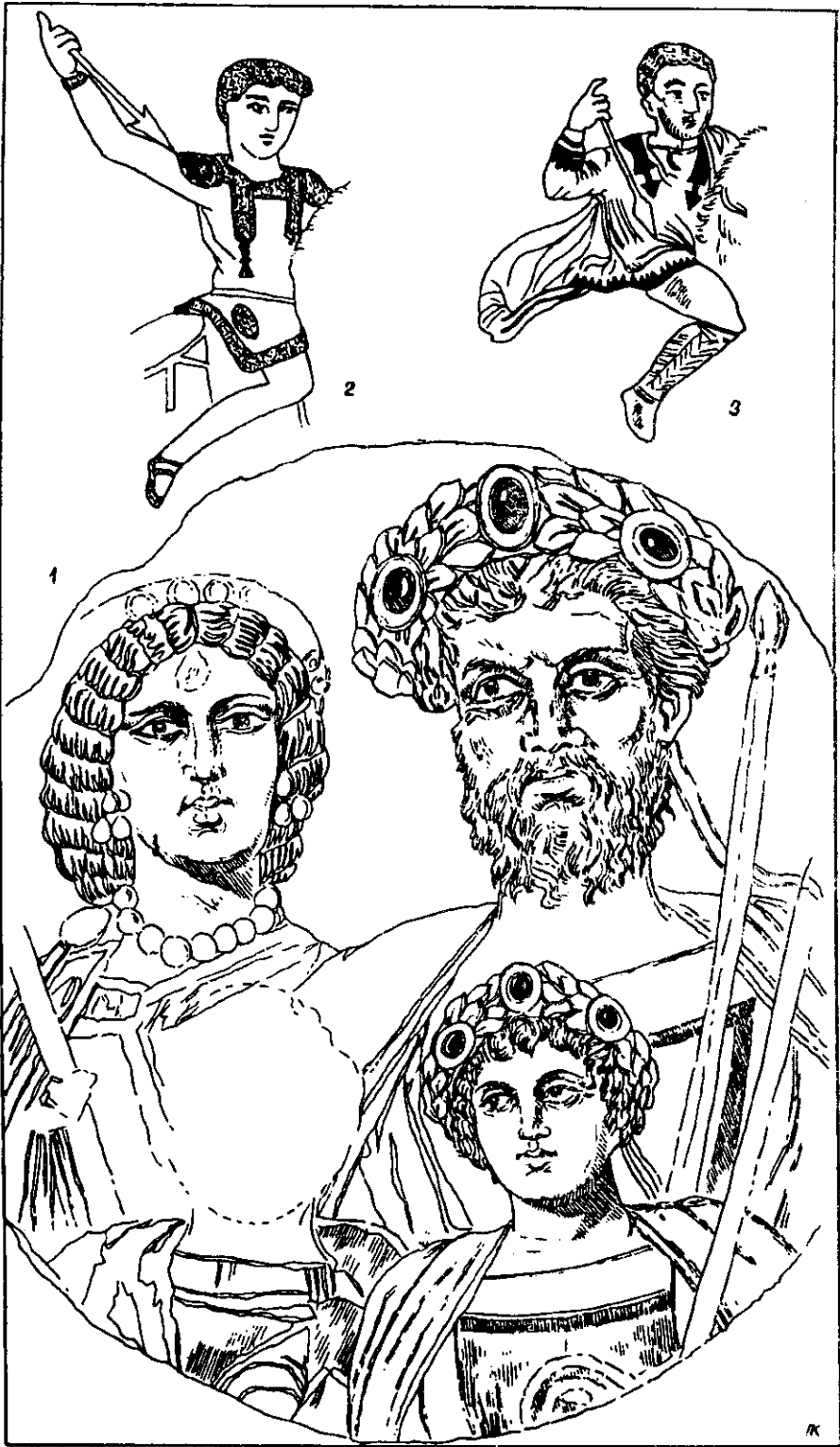

Рис. 5. Деякі зразки римської іконографії кінця II — першої третини III та першої половини IV ст. н. е.

1 — з портрету родини Септимія Севера кінця II — початку III ст.; 2 — з мозаїки відли Дафне біля Антіохії першої половини IV ст.; 3 — із скляного келиха зі сценою полювання Олександра Севера, близько 230 р.

ном можна було зобразити розшиття її золотими бляшками, що було б доцільніше на одязі, який замінює або ж імітує панцир.

Найважливішими іконографічними пам'ятками з деталізованими кольоровими зображеннями різних типів довгих та коротких декорованих тунік (військових і верхницьких, мисливських та циркових) є мозаїчні картини, відкриті розкопками згаданої вілли П'яцца Армеріна на Сицилії (рис. 2, 9—10)⁴⁸. Їх зразки наявні також на мозаїках у мавзолеї Галерія в Салоніках (рис. 2, 11), на віллі Костянтина I в Антіохії (рис. 5, 2) тощо⁴⁹. Туніку з довгими вузькими рукавами й круглим сегментом на подолі бачимо на рельєфі, що зображує Галерія з його арки в Салоніках⁵⁰. Сукупність всіх наявних іконографічних джерел, на перший погляд, дозволяє дійти висновку, що згаданий одяг нібито раптово з'являється наприкінці III ст. Тут можна було б побачити прояв загальновідомих запозичень зі східних костюмів та ритуалів сасанідського двору, що мали місце під час реформ Деоклетіана⁵¹, наявності сарматської гвардії в Галеріях⁵² та інших факторів, які обумовлювали «східні» та «варварські» впливи на римську культуру доби доміанату. Це впливає з міркувань попередніх дослідників і виглядало б логічно, якби не було окремих набагато раніших пам'яток. Серед відомих в літературі — високохудожній скляний келих, який містить виконану золотом фольгою сцену полювання Олександра Севера, датований близько 230 р. з Клівлендського музею мистецтв — штат Огайо, США (рис. 5, 3)⁵³. Не важко побачити виключну подібність образу Севера на коні до композицій на мозаїках вілли Костянтина в Антіохії й, до певної міри, Констанція II на керченській чаші (рис. 2, 2; 5, 2—3). Север одягнений у коротку туніку з довгими вузькими рукавами. Червоним кольором показано оздоблення «манжетів», кайму по подолу, а головне своєрідні «протопарагауди», що йдуть з плечей на груди. Кольорові оздоблені туніки, багато декоровані на грудях, зображено й на згаданому портреті родини Септимія Севера (рис. 5, 1). Тип їх, на жаль, не встановлюється, оскільки зображені лише погруддя.

Туніка з довгими вузькими рукавами є на зображенні Каракали в нумізматичних зібраннях Ермітажу⁵⁴. Таким чином, ознаки формування вишиваних кольорових тунік з нашивками бачимо вже в одязі імператорів династії Северів. Найближчі прототипи костюма з багатими вишивками та нашивками відшукуються швидше в межах імперії, ніж у варварському світі. М. М. Беляєв вбачає їх у мистецтві Пальміри та інших міст східних провінцій Риму⁵⁵. Однак самостійне значення матеріальної культури стародавніх центрів східної еліністичної цивілізації було ним недооцінене, бо фактично їм відводилася другорядна роль посередників у поширенні «східних» впливів, які йшли з території *extra provinciam* від Ірану до Китаю, а також причорноморських степів⁵⁶.

Фібула-брош (рис. 6А)⁵⁷, що закріплює на правому плечі плащ імператора, досить характерна за формою та декоруванням. Дорогоцінна застібка, інкрустована великим коштовним каменем круглої форми в центрі щитка «спинки». Його заключено в оправу й оточено «перлинним» бордюром. Це надає прикрасі специфічних стилістичних ознак. Нижній край щитка має два вісімкоподібних відростки, які позначають «головку» фібули за традиційною термінологією⁵⁸, хоча на практиці багато різноманітних застібок тих чи інших століть римської доби заколювалися на одязі цими «головками» донизу⁵⁹. Верхній край щитка має два круглі відростки з боків, між якими є третій, невіразної форми, що переходить у загнуту наперед «ніжку»⁶⁰. М. М. Беляєв, досліджуючи іконографію та походження подібних прикрас зазначав, що фібули з «перлинними» бордюрами навколо круглих каменів у центрі пов'язані з культурою давньої Індії (прототипи на фресках з Аджанти) та інших країн Сходу. Він вказує на броші з буддійських фресок, яким наслідували форми на перських рельєфах. Їм надавалося сакральне значення. Римсько-візантійські форми на іконографічних пам'ятках: з «перлинним» оздобленням, різними відростками, які відповідають дорогоцінним каменям чи великим перлинам, а також підвісками, датувалися ним за несистематизованими нумізматичними матеріалами не раніше другої половини IV ст.⁶¹ Вчений дав огляд скульптурних та інших зображень фібул-брошей цієї доби (рис. 6, 49;

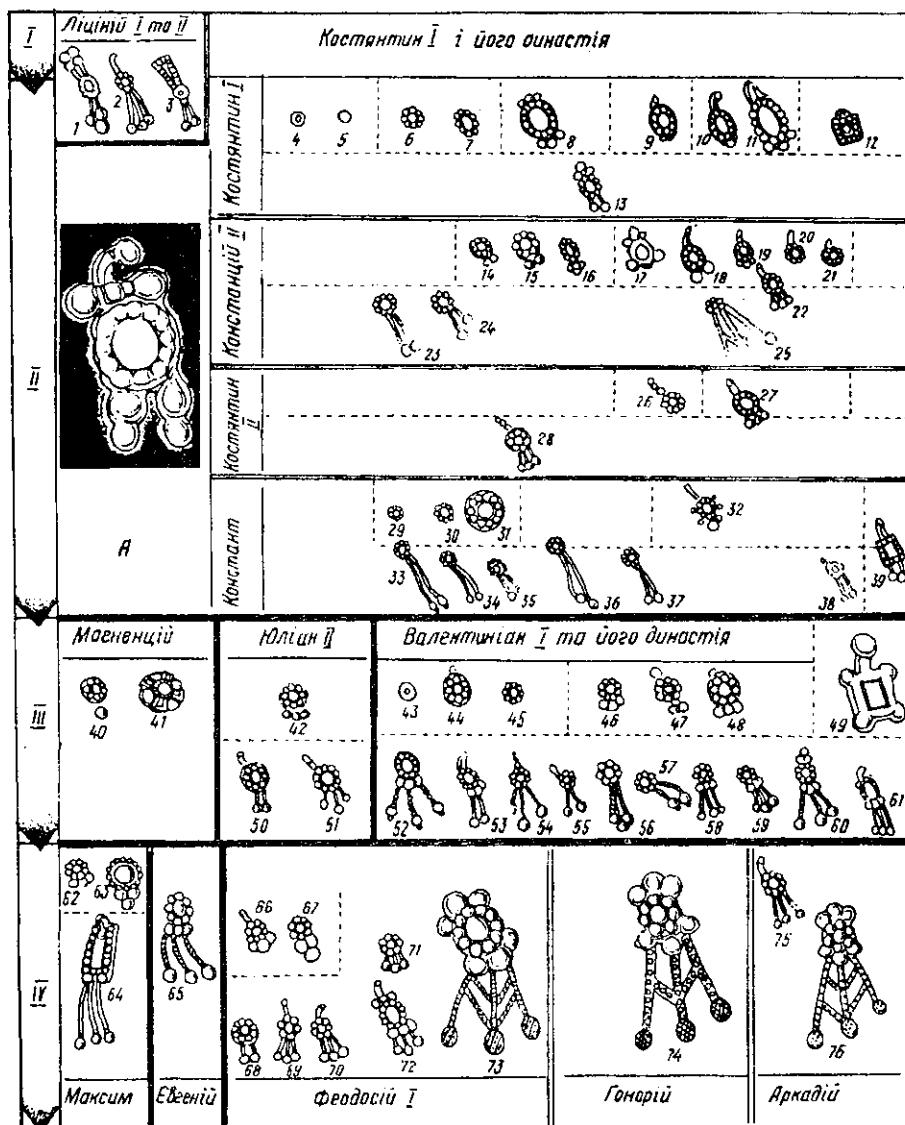

Рис. 6. Основні типи фібул-брошей римських імператорів IV — початку V ст. в нумізматиці (1—16, 18—40, 42—48, 50—63, 65—72, 75), торсеттиці (17, 73, 74, 76) та скульптурі (41, 49, 64).

I — кінець другого — початок третього десятиріччя IV ст.; II — друга і початок третьої чверті IV ст.; III — третя чверть IV ст.; IV — четверта чверть IV — початок V ст. А — фібула з верхівнянського медальйону.

7, 6—11, 12, 14), а також вказав на можливі прототипи серед форм на пальмірських рельєфах, сирійських фресках тощо (рис. 7, 16; 8, 6—8), і деякі деривати (рис. 8, 9—10). Було видано чи згадано ряд археологічних знахідок різних типів брошей, що пов'язувалися ним з римсько-візантійською культурою (рис. 7, 1, 3)⁶². Натомість дослідник помилявся, вважаючи форми, подібні до нашої, лише «винаходом» доби династії Валентиніана I та Феодосія I. Він сам вказував на наявність зображень брошей складної форми та з підвісками на блюдах Констанція II (рис. 6, 17), але чомусь не оцінив їх належним чином⁶³. Масові нумізматичні матеріали доби цього імператора та його братів дають різноманітні зразки зображень оздобних фібул (рис. 6, 14—16, 18—39)⁶⁴. Пізніші — юліанівські та валентиніанівські, а також форми феодосіанської доби — подібні (рис. 6, 42—48, 50—61, 62—63, 65—72, 75)⁶⁵. Можливо, ускладнені форми, типу зображених на феодосіанській торсеттиці

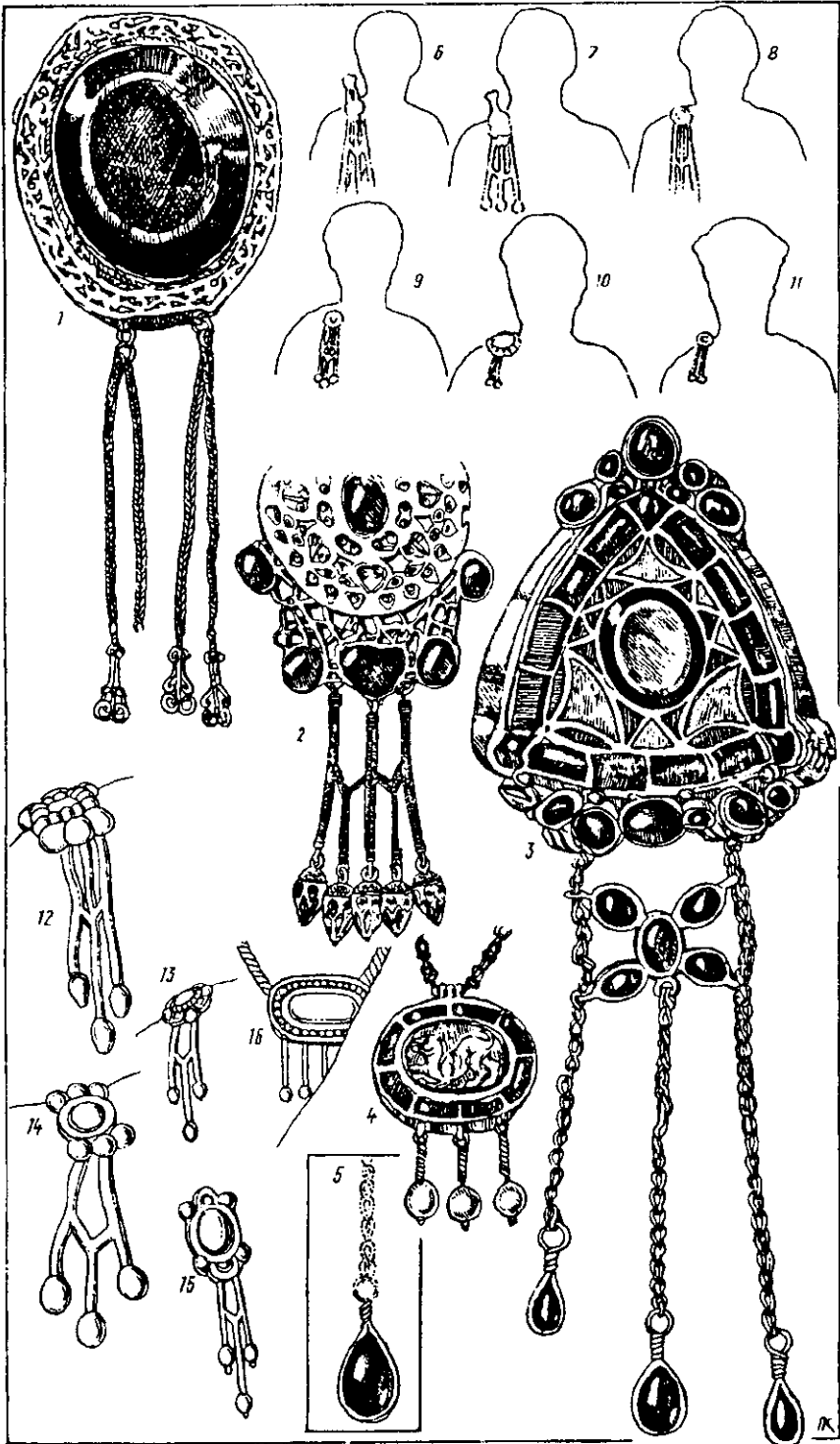

Рис. 7. Римсько-візантійські фібули-броші (1–3, 6–15) та інші прикраси з підвісками в археології та іконографії III–V ст. н. е.

1 — Остров'яни, пох. II (Словакія), друга половина III ст.; 2 — Петроаса (Румунія), V ст.; 3 — Великі Михайлівці (Україна), IV ст.; 4 — Мцхета-Армазісхеві, гробниця 2 (Грузія), друга половина III ст.; 5 — Будешти, пох. 187 (Молдова), IV — початок V ст.; 6–11 — з рельєфів бази обеліску Феодосія I, кінця IV ст., на Атмайдані в Стамбулі; 12–15 — з порфірових імператорських скульптур (близько 400 рр.); 16 — з палмірського рельєфу першої половини — третьої чверті III ст.

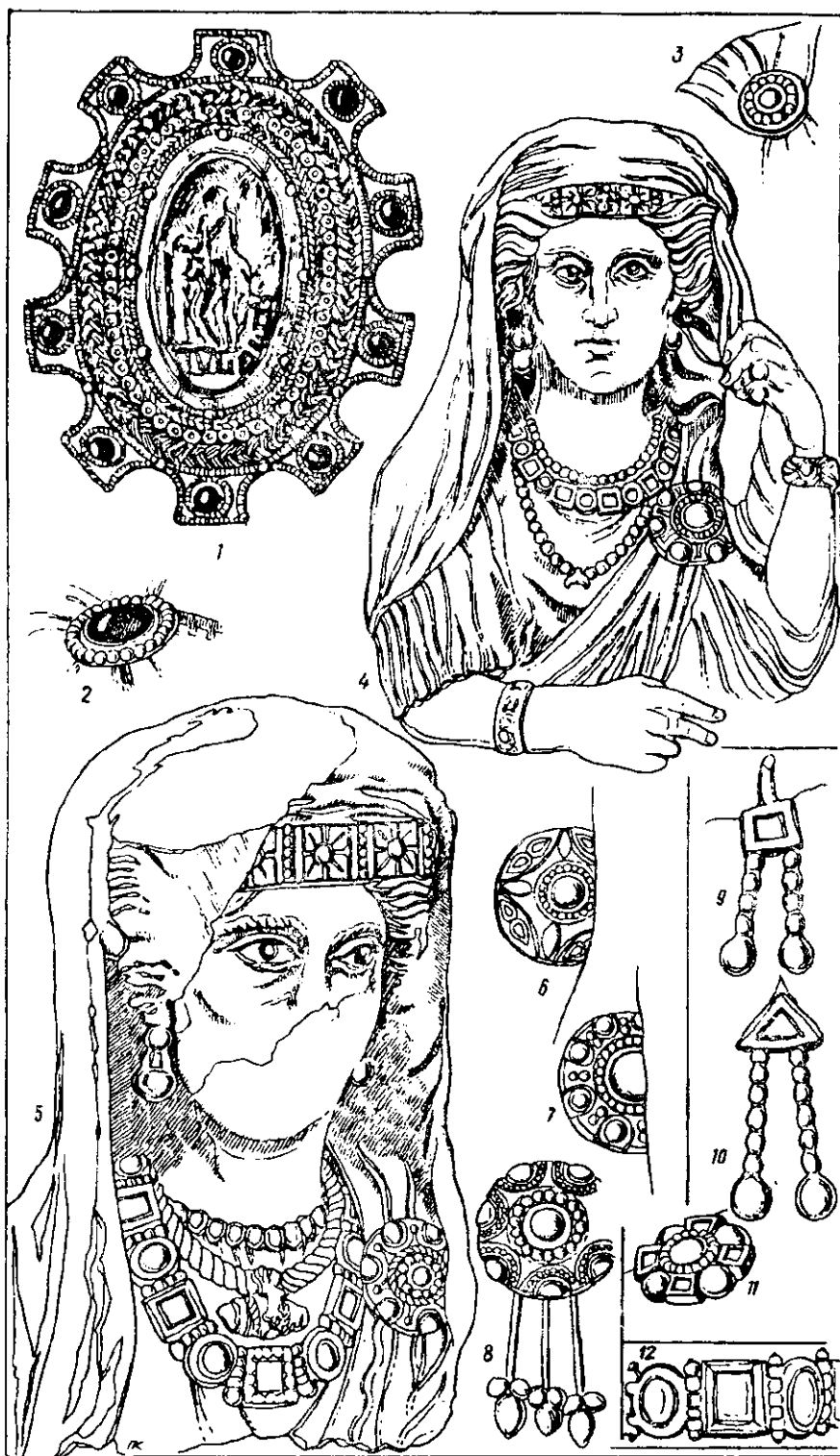

Рис. 8. Прикраси з інкрустаціями в образотворчому мистецтві і археології елінізованого Сходу пізньоримської доби (1—8, 12) та на візантійських зображеннях (9—11).

1 — брош з Дура-Європос III ст. н. е.; 2 — брош з фазомського портрета II ст. н. е.; 3—8 — прикраси з пальмірських рельєфів першої половини — третьої чверті III ст.; фібули 9—10 — з диптиху зі сленової кістки IV—V ст., 11 — зі скульптурного бюста Магненція початку другої половини IV ст.; 12 — схема конструкції ланцюга.

та скульптурі⁶⁶, дійсно відносно пізніші (рис. 6, 73—74, 76; 7, 6—15), але коло джерел обмежене й певності тут немає. Що ж до архаїчних зразків брошей з підвісками досліджуваного типу, то вони виникають не пізніше кінця другого десятиріччя IV ст. — доби співправительства Костянтина та Ліцінія. Їх широко представлено у костянтинівській нумізматиці 324—337 рр. (рис. 6, 1—3, 13)⁶⁷. Таким чином, брош, зображена на медальйоні з Верхівні займає своє відповідне місце у типології подібних прикрас доби Костянтина I та його династії другої чверті — середини IV ст. н. е. У скульптурі IV ст. зображення брошей з круглими чи квадратними щитками, аналогічні монетним, рідкісні (рис. 6, 41, 49, 64; 7, 6—15; 8, 11), бо переважають сталі «канонічні» іконографічні традиції рубежу н. е. (рис. 3, 1—4)⁶⁸. Надійні прототипи дають палмірські рельєфи кінця II — третьої чверті III ст. (рис. 8, 3—8), зображення на фаюмських портретах II—III ст. (рис. 8, 2). Недооцінювати значення цього явища з точки зору виявлення головних джерел формування ранньовізантійських чи пізньоримських брошей згаданого типу аж ніяк не можна. Археологічні знахідки фібул типу форм, зображених на скульптурах III ст., а зразок золотої інкрустованої броші з Дура-Європос (рис. 8, 1), мають глибокі генетичні корені у ювелірному мистецтві як доби ранньої імперії, так і пізньоеліністичні останніх століть до н. е.⁶⁹ Вважаємо, що наявність виробництва подібних прикрас у містах Сирії, Єгипту та, імовірно, Малої Азії, про що свідчить сукупність наших джерел, дає достатні підстави для визначення походження інкрустованих брошей IV ст. н. е. від східнопровінційних прототипів II—III ст. Звертаючись до інших «орієнтальних» культур, бачимо, що такі броші для них — нехарактерні, оскільки й перський сасанідський одяг, й східніший не дають більш точних відповідників пізньоантичним формам⁷⁰.

Археологічні знахідки інкрустованих пізньоримських та ранньовізантійських брошей другої половини III—V ст. у Європі поодинокі і давно відомі в літературі (рис. 7, 1—3)⁷¹. Особливо цікавий трикутний інкрустований аграф з Великих Михайлівців у Закарпатті (рис. 7, 3), який А. Ригль датував IV ст., а М. М. Беляєв пропонував «змолодити» за стилістичними ознаками до V—VI ст. н. е.⁷² Сучасні джерела дають додаткові матеріали для уточнення дати цієї унікальної знахідки, орнаментованої вставками гранатів, аметисту, а також зеленої та сірої пасти у стилі «клуазоне». Останній наявний на пам'ятках III ст. з Грузії, культура якої на той час була безпосередньо пов'язана зі східноримським елінізованим світом (пор. напр. рис. 7, 4 та 16)⁷³. Він добре простежується й у IV ст. Останній даті не суперечить наявність на фібулі з Михайлівців підвісок, з'єднаних інкрустованою перемичкою, подібною до згаданих на «монетних» фібулах середини — другої половини IV ст., феодосіанських — рубежу IV—V ст., а також пізніших (рис. 6, 73—74, 76; 7, 2, 6—15). Для датування виключно важлива точна відповідність форм краплеподібних підвісок цієї фібули до фрагменту прикраси, можливо, аналогічного типу — підвіски з поховання № 187 могильника черняхівської культури біля с. Будешти (рис. 7, 5)⁷⁴. Останнє свідчить про можливість відносити фібулу з Великих Михайлівців, найімовірніше до IV ст., як інтуїтивно вважав колись А. Ригль, швидше до другої його половини чи рубежу IV—V ст. — верхньої дати Будештського могильника⁷⁵.

Завершуючи екскурс у проблему датування, походження та «стилістичного оточення» фібул, типу зображеної на верхівнянському медальйоні, ще раз наголошуємо на їх органічному зв'язку з культурною елінізованою Сходу римської доби, який, на думку Д. В. Айналова, визначив основні тенденції й стилі в розвитку культури та мистецтва Візантії⁷⁶.

Наочним підтвердженням цієї тези править аналіз зображення діадери на бюсті Констанція II (рис. 9, 1—3). Воно передає образ металеві (?), найімовірніше золотої платівчастої стрічки, прикрашеної рельєфними мигдалеподібними «листочками», або великими перлинами, а також круглими інкрустованими коштовними каменями-медальйонами, аналогічними за виконанням типу спинки фібул. На її лобній частині — прямокутна платівка, оточена «перлинним» бордюром та увінчана округлими гронаподібними відростками зверху. На потилиці — зав'язки чи псевдозав'язки, які передано

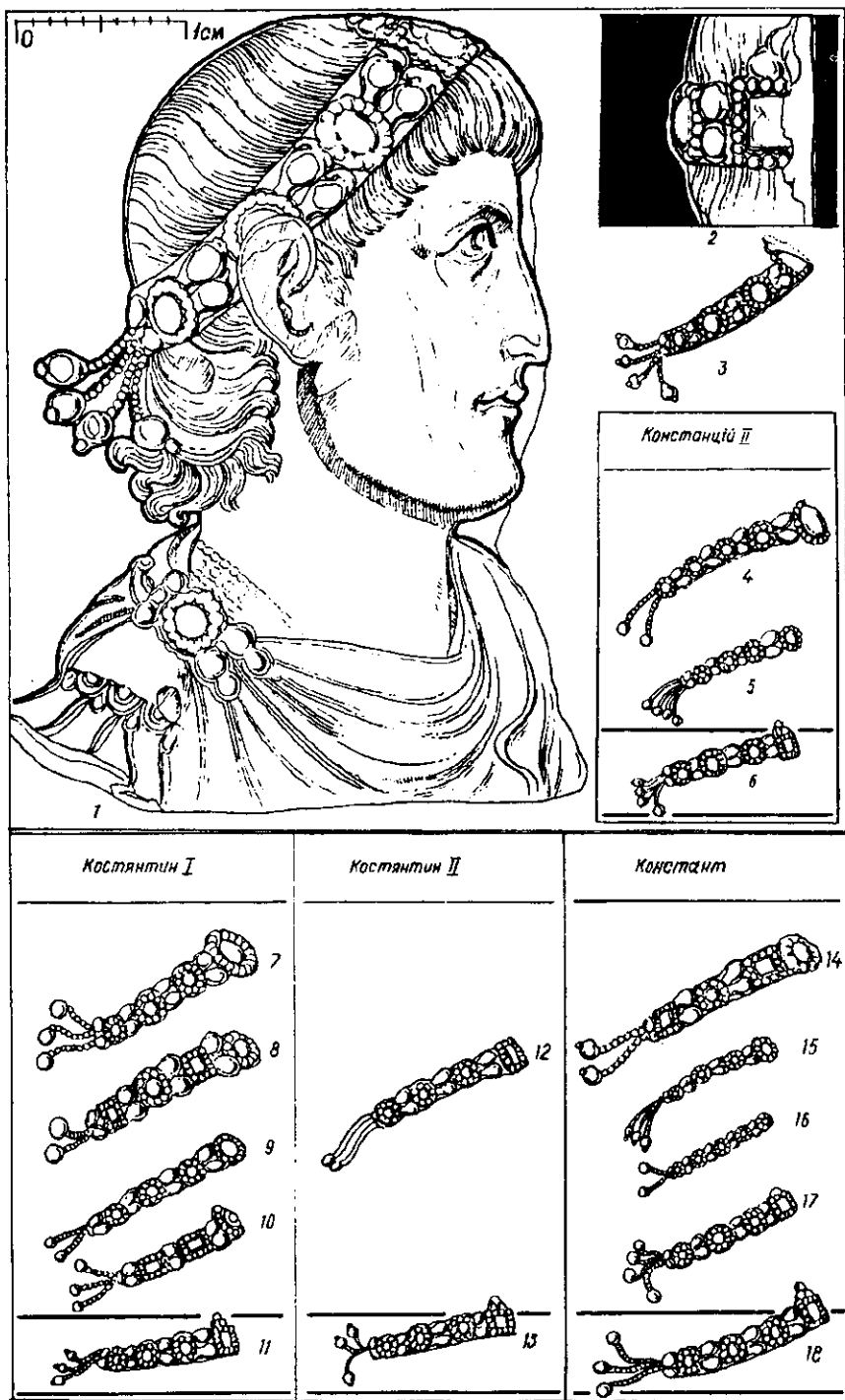

Рис. 9. «Коштовні діадеми» в нумізматичній іконографії династії Костянтина I: 1 — малюнок з оригіналу аверса верхівнянського медальйона; 2—3 — діадема з того ж медальйона; 4—18 — діадеми імператорів.

«перлинними» низками з кінцівками у вигляді сферичних гульок з «кульками» знизу.

Тип діадеми має численні відповідники в нумізматичній іконографії династії Костянтина I, починаючи з її засновника (рис. 9, 4—18), а також у

Династія Константина I (перше покоління)				
Крісп	Костанцій II	Костянтин II	Констант	
?	33 32 31	34	35	
30				
27	?	29 28	?	
22 21	23	24	26 25	
6	7	8	9	
1 A	2 Б	3 В	4 Г	5 Д
Константин I і деякі його попередники				

Рис. 10. Імператорські інсигнії в римській іконографії кінця III — початку другої половини IV ст. н. е.: вінки (1—4, 21, 23—25), корони (5, 22), діадеми (6, 8—20, 27—35), шолом з діадемою (7).

I — традиційні староримські інсигнії. А, В, Г — типи «лаврових вінків»; Б — дубовий вінок; Д — «променева» або «зубчаста» корона. 1, 4—5 — з нумізматики Константина I (306—324 рр.), 2 — зі скульптури Константина I першої третини IV ст., 3 — зі скульптури «ватиканських» тетрархів кінця III — початку IV ст. II — «ранні» форми діадем: 6—8 — з монет Константина I (до 324 та 325/6 рр.), 9 — з медальйона Нумеріана 283—284 рр. III — «розвинуті» форми діадем з монет Константина I 325—337 рр. Інсигнії синів Константина I: IV — цезарські в староримських традиціях з нумізматичних пам'яток; V — «архаїчні» діадеми з монет; VI — «розвинуті» типи діадем в нумізматиці (31—34) та скульптурі (35).

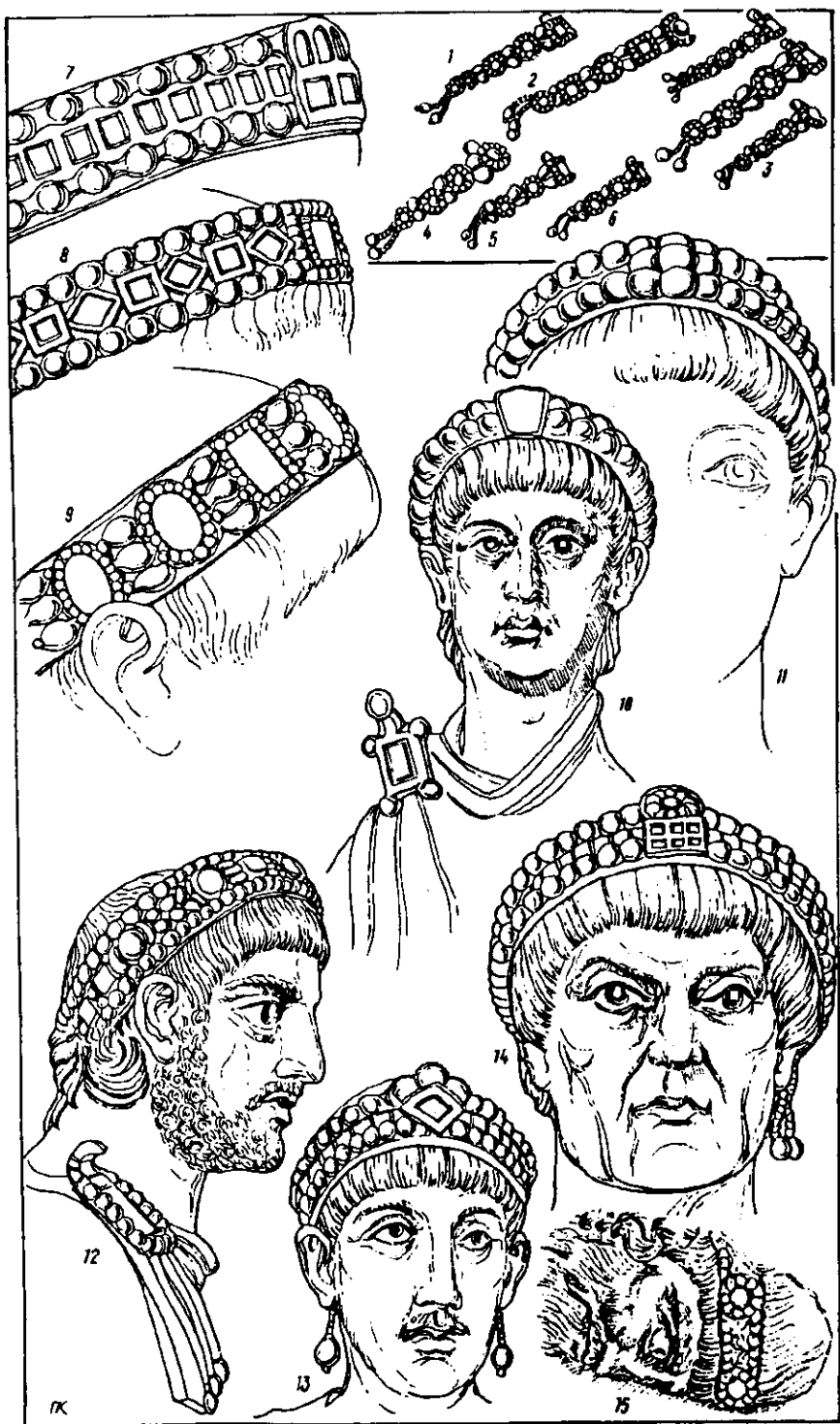

Рис. 11. Інкрустовані дідеми в римсько-візантійській та сасанідській іконографії другої половини IV—V ст. н. е. Нумізматика: 1 — Юліан II; 2 — Магненцій; 3 — династія Валентиніана I; 4 — Максим; 5 — Феодосій I; 6 — Аркадій. Мармурова скульптура: 7 — Феодосій II (?); 8 — Валент; 9 — Граціан; 11 — Аркадій. Бронзова скульптура: 10, 12, 14 — невизначені імператори (так звані: Валентиніан I чи Валентиніан II; Максим (?); Валентиніан I чи Маркіан); 13 — Гонорій (з дитячої слонові кистки); 15 — «переможений ворог» із скельного рельєфу інвеститури Ардашіра II (379—383 рр.) в Ірані.

пізніших пам'яток (рис. 10, 30; 11, 1—6, 9)⁷⁷. За класифікацією Р. Дельбрюка, їх можна визначити як «коштовні діадеми» (*juwelendiademe*)⁷⁸. В сучасній літературі їх називають ще «розеткові» діадеми (*rosettendiademe, rosette diademe*)⁷⁹. Час появи цих діadem на монетах припадає на царювання Костянтина I, в основному 30 р. IV ст.⁸⁰ Давніші зразки головних уборів на монетах цього імператора та його попередників — інші (рис. 10, 1—15), хоча деякі і мають певну стилістичну подобу (рис. 10, 14—17, 19—20)⁸¹. Пізніші типи діadem — іншого гатунку (рис. 10, 18, 31—35), — що з'явилися на монетах костянтинівської династії, масово представлено у ранньовізантійську добу. Це, перш за все, так звані «перлинні» діадеми (рис. 10, 31—34). Їх можна бачити також на скульптурі того часу (рис. 10, 35; 11, 7—8, 10—14), разом з деякими типами фібул, згаданими попередньо (рис. 11, 10, 12)⁸². Прикраси подібні до «розеткових» візантійських діadem наявні у сасанідській іконографії кінця IV ст. (рис. 11, 15). В літературі давно фігурує теза про «східне походження» головних уборів візантійських імператорів⁸³. Уточнюючи цю тезу, маємо зазначити, що насамперед проблема полягає у спадкоємності з еліністичною традицією носіння діadem, починаючи принаймні з Олександра Македонського, діадохів та їх нащадків. Простіші зразки діadem пізньоримських імператорів (рис. 10, 8—9) мають безпосередній зв'язок з еліністичними⁸⁴.

Ефектніші «розеткові» діадеми могли мати далекі прототипи у дорогі цінних коронах-вінках з інкрустованими медальйонами типу зображених на портреті родини Септимія Севера, а також «пальмірських», прикрасах, близьких за конструкцією (рис. 5, 1; 8, 5, 12). Таким чином, і цей компонент вбрання Констанція II на верхівнянському медальйоні має корені в орієнталізованій матеріальній культурі Риму III ст. Джерела останньої простежуються перш за все в східних провінціях, де різноманітні головні убори з коштовностями використовувалися на протязі століть. Їх далекими наступниками стали корони візантійських імператорів доби середньовіччя (рис. 4, 1—6)⁸⁵.

Отже, аналіз вбрання Констанція II на верхівнянському медальйоні, здійснений на фоні різноманітних паралелей, характерних для культури пізнього Риму (або ж ранньої Візантії) IV ст., їх прототипів та дериватів, дозволяє дійти таких висновків.

Іконографічний тип зображення містить як риси, властиві традиційним канонам римського мистецтва («панцирний» образ імператора), так і ознаки ранньовізантійської матеріальної культури, зафіксованої образотворчим мистецтвом та археологічними джерелами. До традиційних ознак належать захисне озброєння і взуття, аналогічне пізньореспубліканському та ранньоімператорському; типові й для пізніших зображень імператорів Риму та Візантії. Інновації представляють зображення тканого одягу з нашивними прикрасами (плащ, туніка), ювелірних виробів (фібула, діадема). Походження цих інновацій пов'язане з процесом «орієнталізації» пізньоримської культури. Він набув особливої інтенсивності, починаючи, швидше за все, з доби Северів, які запроваджували відповідні зміни зверху. Це відбивалося у військовій та демографічній політиці, цивільному праві, релігійному житті, духовній та матеріальній культурі, хоча й зустрічало опір у традиціоналістів-римлян. Відповідно поширюються нові зразки яскравого одягу, оздобленого згідно зі смаками дворів імператора-африканця, а також імператриць-сиріянок (від Юлії Домни до Юлії Мамеї), їх синів (від Каракалі до Олександра Севера). Можливо, протягом III ст. мали місце якісь суперечливі процеси, враховуючи різне відношення до чужих традицій тих чи інших «солдатських» імператорів та ставлеників сенату. Однак культура середини і кінця III ст., зафіксована іконографічними та іншими пам'ятками, засвідчує остаточне оформлення костюма «візантійського» типу, ще в докостянтинівську добу. Основним джерелом нових традицій стала культура східних провінцій, перш за все Сирії та Єгипту. Серед конкретних носіїв східних традицій в Європі були переселенці з азійських провінцій (ремісники, торговці, солдати). Нарешті, слід відзначити прибічників орієнтальних культів, особливо християнські общини, бо їх прозеліти несли світову релігію, разом з

іншими ознаками культури, сформованої елінізованим Сходом, у найширші верстви населення країни.

Примітки

¹ *Scythian Gold. Museum of Historic Treasures of Ukraina.*— [Tokyo], 1992.— P. 184, text & foto № 245. Висловлюємо щирю подяку Б. Б. Гарбузу (Музей історичних коштовностей України) за люб'язно надану можливість вивчати медальйон в оригіналі.

² *Пор.*: великомасштабні, зразкові зображення кращих пам'яток римської нумізматики в книзі: *Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Die römische Münze.*— München, 1973.— Taf. 1—172; I—XXVI.

³ Докладніше див. статтю Б. Б. Гарбуза у попередньому числі журналу.

⁴ *Див.*: статтю С. О. Яценка у попередньому числі журналу. Висновки Б. Б. Гарбуза та С. О. Яценка щодо історичної інтерпретації сцени на реверсі верхівнянського медальйона зроблено незалежно один від одного. Автори цієї статті вдячні їм за ознайомлення з рукописами праць, поданих до друку.

⁵ *Пор.* фото аверса медальйона у згаданій статті Б. Б. Гарбуза, а також: *Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.*— Taf. XXV, 690V; *Bank A. L'Art Byzantin dans les musees de l'Union Sovietique.*— Leningrad, 1977.— Pl. 8; p. 272, № 8—9.

⁶ *Kent J. P. C. The Family of Constantine I A. D. 337—364 // RIC.*— 1981.— Vol. VIII.— P. 326—327.

⁷ *Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.*— Taf. XXV, 690.

⁸ *Bank A. Op. cit.*— Pl. 8.

⁹ *Kent J. P. C. The Family...*— P. 530, № 197; *Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.*— S. 169—170; № 695; taf. 150, 695; *Kondič V. Rimske provincije na tlu Jugoslavije // Kanlif B. Rimsko Carstvo. Narodi i Civilizacija.*— Beograd, 1980.— S. 309, foto; *Antički Portret u Jugoslaviji.*— Beograd, 1987.— S. 246—247, № 252.

¹⁰ *Bruun P. M. Constantine and Licinius A. D. 313—337 // RIC.*— 1966.— Vol. VII.— P. 451, № 206; *Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous L'Empire Romain communément appeles medailles imperiales. T. VII.*— Londres, 1888.— S. 425, № 133; *Vasic M. Novac kasne antike // Tri numizmatička legata Univerziteta u Beogradu.*— Beograd, 1991.— S. 058, № 107.

¹¹ Згідно висновків А. Кало-Леві, тип композиції, де переможець тримає варвара за волосся, виникає вперше на монетах Костянтина I на ґрунті серії прототипів 253—312 рр., переважно з образами богів, які суттєво відрізняються від неї за рядом деталей. Серед пізніших зразків цієї композиції дослідниця вказала лише на юліанівські монети, де так само, як і на верхівнянському медальйоні зображено варварів у плечовому одязі з «клинцями» (*Caló Levi A. Barbarians on Roman Imperial Coins and Sculpture // NNM.*— 1952.— № 123.— P. 25—26, pl. X, 2—3.) У сучасній літературі ці варвари ототожнюються з персами: *Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.*— S. 169—170, № 695. Гадаємо, що це потребує окремого аналізу, оскільки, за висновками С. О. Яценка, для сасанідів такий одяг не типовий (див. вказану статтю цього автора — прим. 4).

¹² *Яценко С. О.* Вказ. праця.

¹³ *Delbrueck R. Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs // SSK.*— 1933.— Bd. 8.— S. 9—34; taf. 1, ff.

¹⁴ *Robinson H. R. The Armour of Imperial Rome.*— Thetford, Norfolk, London, 1975.— P. 147—152, pl. 421—433.

¹⁵ *Ibid.*— Pl. 429—432.

¹⁶ *Див.* прим. 1, 3.

¹⁷ *Стржиговский І. Серебряный керченский щит // МАР.*— 1892.— № 8.— С. 8, 9, 11, 15. Характеризуючи зображення «обладунку Ахілла» в римсько-візантійському мистецтві, автор посилається на опис кінної скульптури Юстиніана I, зроблений Прокопієм Кесарійським.

¹⁸ *Про* пізньоримські «панцирі» скульптури див.: *Бритова Н. Н., Лосева Н. А., Сидорова Н. А. Римський скульптурний портрет. Очерки.*— М., 1975.— С. 93.— Однак твердження про їх загальне походження від статуї Августа з Пріма Порта — хронологічно неточне, оскільки таким чином зображували вже Юлія Цезаря близько 50 р. до н. е. (пор. прим. 19—20).

¹⁹ *Robinson H. R. Op. cit.*— P. 147, f.

²⁰ *Ibid.*; *Стржиговский І.* Указ. соч.— С. 16; *Delbrueck R. Op. cit.*— Taf. 30; 116; 33; 46; *Bank A. Op. cit.*— P. 294, foto 123—127.

²¹ *Новітній* огляд деталей обладунку типу описаних попередньо див.: *Junkelmann M. Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment // KAW.*— 1986.— Bd. 33.— 315 S.

²² *Robinson H. R. Op. cit.*— Pl. 426, 429.

²³ *Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.*— T. 153, 709 R.

- ²⁴ Kondic V. Op. cit.
- ²⁵ Беляев Н. М. Украшения поздне-античной и ранне-византийской одежды // *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov. Archeologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines.*— Prague, 1926.— S. 212.
- ²⁶ Там же.— С. 225—226.
- ²⁷ Там же.— С. 226.
- ²⁸ Пор. декор верхівнянського палудаментума з пізнішими зображеннями валентиніанівських часів: прим. 23—24, а також — Покровский Н. В. Византийский щит, найденный в Керчи // *МАР.*— 1892.— № 8, — Рис. на с. 30.
- ²⁹ Колпинский Ю. Д., Бритова Н. Н. Искусство этрусков и Древнего Рима // ПМИ.— 1982.— Сер. II.— Вып. VII.— Рис. 337а; Соколов Г. И. Римский скульптурный портрет III в. и художественная культура того времени.— М., 1983.— Рис. 28.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Загальні, більш та менш детальні характеристики традиційного римського одягу містяться у численних працях та енциклопедіях з історії костюма кінця XIX та XX ст.: Racinet A. *Geschichte des Kostüms in chronologischer Entwicklung.* Bd. I.— Berlin, 1888.— Tab. II; Yarwood D. *The Encyclopaedia of World Costume.*— London, 1978.— P. 336—342; Тиль Э. *История костюма.*— М., 1971.— С. 20—25; Спеціальний джерелознавчий аналіз див.: Knabe G. С. *Древний Рим: история и повседневность.* Очерки.— М., 1986.— С. 85—109.
- ³² Соколов Г. И. Указ. соч.— Рис. 200; Andrea B. *The Art of Rome.*— New York, 1977.— P. 263—264; фото 105—106.
- ³³ Соколов Г. И. Указ. соч.— Рис. 42.
- ³⁴ Bernoulli J. J. *Römische Ikonographie.* Т. II. Bd. III.— Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1984.— Munztaf. VIII, 8; Delbrueck R. *Antike Porphywerke* // *SSK.*— 1932.— Bd. 6.— Taf. 57, 3; 58, 5, 7; 60, 4—5; Пізніші зображення див.: Cohen H. Op. cit.— P. 169, № 32; Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.— Taf. 138, 650 V.
- ³⁵ Про моди на кольоровий «орієнтальний» одяг у Римі див.: Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 208, 209, 214, 215; Пор. також *SNA. Carin.* XVII. 1—2.
- ³⁶ Delbrueck R. *Spätantike Kaiserporträts...* Taf. 1, 8; 2, 18; 6, 16; 7, 9; 8, 7.
- ³⁷ Bernoulli J. J. Op. cit.— Munztaf VII, 7; Delbrueck R. *Antike Porphywerke...* — Taf. 57, 3; 58, 5, 7; *Idem. Spätantike...* — Taf. 13, 3—5; 14, 4.
- ³⁸ Див. прим. 7.
- ³⁹ Kent J. P. C., Overbeck B., Stylow A. U. Op. cit.— Taf. 148, 690R.
- ⁴⁰ Покровский Н. В. Указ. соч.— С. 26; Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 215—222.
- ⁴¹ Там же; Беляев Д. Ф. *Облачение императора на керченском щите* // *ЖМНП.*— 1893.— Октябрь (извлечение).— С. 5—55.
- ⁴² *Византийский памятник, найденный в Керчи в 1891 году* // *МАР.*— 1892.— № 8.— С. 1—4.— Табл. 1.
- ⁴³ Мацулевич Л. А. Серебряная чаша из Керчи // *ПГЭ.*— 1926.— II.— С. 5—16, 19—23, 53—59; 60—62; Delbrueck R. *Spätantike...* — S. 147—151.
- ⁴⁴ Там же; Див. також: Банк А. В. *Прикладное искусство* // *Культура Византии IV — первая половина VII в.*— М., 1984.— С. 598.
- ⁴⁵ Мацулевич Л. А. Указ. соч.— С. 53; Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 221, 222; Банк А. В. Указ. соч.
- ⁴⁶ Стржиговский І. Указ. соч.— С. 8—9, 15; Мацулевич Л. А. Указ. соч.— С. 53.
- ⁴⁷ Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 221—222.
- ⁴⁸ Junkelmann M. *Die Reiter Roms. T. I* // *KAW.*— 1990.— Bd. 45.— S. 116, 122—125, 165—167; abb. 113, 122—125, 162—164.
- ⁴⁹ Колпинский Ю. Д., Бритова Н. Н. Указ. соч.— Рис. 304б; Andrea B. Op. cit.— P. 348—349, 464; фото 157, 634—636; Junkelmann M. Op. cit.— S. 167, abb. 165.
- ⁵⁰ Ростовцев М. *Античная декоративная живопись на юге России. Т. 1.*— СПб, 1914.— С. 333 (дата 296 р.); табл. LXXXVI, 1—2; Полевой В. М. *Искусство Греции.*— М., 1970.— С. 305—307 (дата 303 р.).
- ⁵¹ Луконин В. Г. *Сасанидская держава в III—V вв.* // *История Древнего мира. Упадок древних обществ.*— М., 1982.— С. 188, прим. 2.
- ⁵² Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 333.
- ⁵³ Andrea B. Op. cit.— P. 284—285; фото 120; Про цікаву серію зображень римських колонічних в оздоблених туніках, виконаних близько 200 та 250 рр., а також у IV ст.: Junkelmann M. Op. cit.— Abb. 129; 136; 144; 114—115.
- ⁵⁴ *Античный и средневековый костюм на монетах. ГЭ (комплект открыток).*— Л., 1975 (кольорове фото реверса).
- ⁵⁵ Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 208—210.

- ⁵⁶ Пор. Там же.— С. 227.
- ⁵⁷ М. М. Беляев наводить для подібних речей грецьку назву *παρλη*, відому з писемних джерел: Беляев Н. М. Очерки по византийской археологии. I. Фибула в Византии // СК.— 1929.— Т. III.— С. 54, 55.
- ⁵⁸ Амброс А. К. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э.— IV в. н. э. // САИ.— 1966.— Вып. Д1—30.— С. 11.— Рис. 1, 1. Стосовно до брошей, «головкою» є ділянка з пружиною або шарніром, які утримують голку.
- ⁵⁹ Див. прим. 49, а також. *Delbrueck R. Spätantike...* — Taf. 95.
- ⁶⁰ Див. прим. 58. «Нижкою» брошей є ділянка з держакон (приймачем) голки.
- ⁶¹ Беляев Н. М. Фибула... — С. 67, 78—79.
- ⁶² Там же.— С. 63—68.— Рис. 4; 6; 8; 9.— Табл. XI, 1, 4.
- ⁶³ Там же.— С. 79.— Табл. XIII, 4, 6. Про нумізматичні матеріали він судив, посилаючись на «Історію італійського мистецтва» Л. Вентурі (с. 78—79).
- ⁶⁴ *Delbrueck R. Spätantike...* — Taf. 6—8.
- ⁶⁵ *Ibid.*— Taf. 9—19.
- ⁶⁶ *Ibid.*— Taf. 94—98; *Idem.*— *Antike Porphywerke...* — Taf. 60, 2—3, 6.
- ⁶⁷ *Delbrueck R. Spätantike...* — Taf. 4; *Idem.* *Antike Porphywerke...* — Taf. 60, 2—3, 6.
- ⁶⁸ Огляд «класичних» зображень брошей у римській скульптурі див.: Беляев Н. М. Фибула... — С. 63; Публікації прикрас, поданих на рис. 3, 1—3; 8, 11; *Delbrueck R. Spätantike...* — Taf. 48—49, 76—77, 83; *Соколов Г. И.* Указ. соч.— Рис. 87.
- ⁶⁹ Пор.: *Rostovtzeff M. Dura-Europos and its art.*— Oxford, 1938.— Pl. III, 2, а також: Амброс А. К. Указ. соч.— С. 30—31.— Табл. 14, 18—19, 24; *Шедевы* древнего искусства Кубани. Каталог выставки.— М., 1987.— С. 48—49.— Табл. XXXIV—XXXVI; публікації пальмірських та інших прикрас, поданих на рис. 8, 2—10 див.: *Соколов Г. И.* Указ. соч.— Рис. 199—200; *Колпинский Ю. Д., Бритова Н. Н.* Указ. соч.— Рис. 262; Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 64, 65, 69, 77.— Рис. 4, 6, 9, 14, 16; *Михаловский К.* Пальмира.— Варшава, 1968.— Рис. 88.
- ⁷⁰ Пор.: *A Survey of Persian Art. From Prehistoric times to the present. Vol I. Plates.*— Oxford, London, New York, 1938.— Pl. 154—166.
- ⁷¹ *Fettich N. Der Zweite Schatz von Szilagysomlyo* // АН.— 1932.— VIII. S. 21—23, 58—70.— Taf. VII; VIII, 8; IX, 1; Беляев Н. М. Фибула... — С. 76, 77; *Федоров Г. Б., Полевой Л. Л.* Археология Румынии.— М., 1973.— Фото на с. 275; *Леквинадзе В. А.* Богатое погребение IV века из Уреки // СА.— 1975.— № 4.— С. 196—197.— Рис. 4.
- ⁷² Беляев Н. М. Указ. соч.— С. 68, 69.— Табл. XI, 4.
- ⁷³ *Бажан И. А., Щукин М. Б.* К вопросу о возникновении полихромного стиля клуазонне эпохи Великого переселения народов // АСГЭ.— 1990.— С. 86—91.— Рис. 1, 2.
- ⁷⁴ *Рикман Э. А.* Памятник эпохи Великого переселения народов // АПМ.— 1967.— Вып. 1.— С. 67, 110.— Рис. 23, 3.
- ⁷⁵ *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 239, 241.
- ⁷⁶ *Айналов Д. В.* Эллинистические основы византийского искусства.— СПб, 1990.— С. 219—220.
- ⁷⁷ *Delbrueck R. Spätantike...* — Taf. 3, 32—36; 4, 43, 45, 47; 6, 10, 11; 7, 8; 8, 4, 7—9.
- ⁷⁸ *Ibid.*— S. 59—63.
- ⁷⁹ *Bruun P. M.* Op. cit.— S. 88; *Bruck G.* Die Spätromische Kupferprägung. Ein Bestimmungsbuch für schlecht erhaltene Münzen.— Graz, 1961.— Taf. 8; 14; ff.
- ⁸⁰ *Delbrueck R. Spätantike...* — S. 59—63.
- ⁸¹ *Ibid.*— S. 58—59.— Taf. 1—4.
- ⁸² *Ibid.*— S. 62, ff; taf. 3; 6; 7; 81; 114; 115; 102; 106.
- ⁸³ Беляев Н. М. Украшения... — С. 202—203.
- ⁸⁴ Пор.: *Хафнер Г.* Выдающиеся портреты античности. 337 портретов в слове и образе.— М., 1984.— Фото на с. 36, 37, 45, 48—53, 61—63, 68, 76, 77, 79, 95, 96, 103, 104, 117—119.
- ⁸⁵ *Покровский Н. В.* Указ. соч.— С. 34.— Табл. II—IV; *Уваров А. С.* Византийский альбом. Т. 1.— М., 1891.— Вып. 1.— Табл. XXI; *Delbrueck R. Spätantike...* — S. 58—66; *Idem.* *Antike Porphywerke...* — S. 119, abb. 48.

ОДЕЯНИЕ КОНСТАНЦИЯ II НА ВЕРХОВНЯНСКОМ МЕДАЛЬОНЕ

Золотой позднеримский медальон императора Констанция II (337—361 гг.), происходящий из с. Верховня Ружинского района Житомирской области, принадлежит к выдающимся археолого-нумизматическим памятникам Европы, обнаруженным в последние годы. По мнению исследователей (Б. Б. Гарбуз, С. А. Яценко), он чеканен в 358 г. в ознаменование победы Рима над потисскими сарматами-лимигантами в войне 357—358 гг. Медальон содержит изображения: императора-триумфатора в полный рост на реверсе и его бюста на аверсе. Победитель облачен в парадное воинское одеяние.

Исследование состава и компонентов последнего, составляющее основное содержание статьи, осуществлено с привлечением обширного сравнительного материала: нумизматического и изобразительного, содержащего иконографию одежды и вооружения римско-византийского и восточного происхождения, а также вещественных археологических и письменных источников. Стилистические признаки, характеризующие изображения отдельных деталей одеяния императора на медальоне и его структуру в целом, типичны для изобразительного искусства Поздней Римской Империи поры формирования культуры ранней Византии IV в. н. э. Они органически объединяют: архаические каноны, сформировавшиеся в иконографии Юлия Цезаря и владык раннеимператорского Рима (изображения в металлических панцирях — типа «мускульная кираса» по Г. Робинсону, сандалиях) и новые, преимущественно восточного происхождения. Среди последних — обычай изображать монарха, увенчанного «ювелирной» (по Р. Дельбрюку), инкрустированной камнями, диадемой, в одеждах, кроенных из дорогих цветных тканей, также украшенных драгоценностями, богатой вышивкой и аппликациями. Примером своеобразного «синкретизма» служит типично римский плащ — палудментум с аппликацией, застегнутый эффектной брошью, инкрустированной ювелирным камнем. Совокупность указанных признаков восходит к модам бывших эллинистических держав, ставших провинциями Рима (греко-сирийским, египетским, малоазиатским), а также, видимо, отчасти парфянским и сасанидским.

Таким образом, в одеянии Констанция II, изображенном на медальоне, запечатлены и римские традиции и восточные инновации, интенсивно проникшие в материальную культуру Империи, наряду с «ориентальными» культурами, философией и другими «влияниями», распространившимися еще в республиканский период. В эпоху домината «ориентализация» римской культуры выглядит уже сформировавшимся явлением, ярко проявляясь, в частности, в иконографии одежды. Период особой интенсификации этого явления начался, однако, еще при Северах, стимулировавших процесс «ориентализации» сверху, о чем свидетельствуют и письменные источники, и некоторые изображения представителей этой династии в живописи и стекле. Процесс «ориентализации» материальной культуры Императорского Рима неразрывно связан также с возникновением и развитием раннехристианской культуры, которая в совокупности с наследием «классических» греко-римских и восточно-эллинистических традиций легла в основу феномена ранней Византии.

E. L. Gorokhovskiy, P. L. Kornienko

ATTIRE OF CONSTANCIUM THE SECOND ON A VERKHOVNYANIAN MEDALLION

Golden late-Roman medallion of emperor Constancium the Second (337—361) originated from vil. Verkhovnya (Ruzhin District, Zhitomir Region) belongs to remarkable archaeological-numismatic relics of Europe for last years. The researchers (B. B. Garbuz, S. A. Yatsenko) think it to be stamped in 358 to mark the Rome victory over Potissian Sarmatians-Limigants in war of 357—358. The medallion depicts the triumpher-emperor standing up straight on a reverse and its bust on an averse. The conqueror is garbed in a smart military uniform.

The study of the composition and a complete set of the uniform is the main purpose of the presented paper. It was done using vast comparative numismatic and graphic materials containing iconography of garments and arms of the Roman-Byzantine and

Oriental origin, material archaeological and written sources. Stylistic attributes characterizing depiction of certain details of the emperor's garments on the medallion and its structure as a whole are typical of fine arts of the Late Roman Empire of the period when the early Byzantine culture was formed (the 4th cent. A. D.). The integrally unite archaeological canons formed in iconography of Julius Caesar and sovereigns of early-empire Rome (images in metal armours like «muscular cuirass» according to H. Robinson, sandals) and new canons mainly of the Oriental origin. The latter include a custom to depict a sovereign crowned with a «jewellery» (by R. Delbrueck), gem-encrusted diadem, in garments cut of precious coloured fabrics decorated with jewels, gorgeous embroidery and applique. An example of the peculiar «syncretism» is a typical Roman cloak, a paludamentum with applique fastened by a splendid brooch encrusted with a gem. All those attributes go back to fashions of the former Hellenistic states which become Roman provinces (Greece, Syria, Egypt, Asia Minor) and, partially to Parthian and Sasanidian fashions.

So, attire of Constancium the Second depicted on a medallion reflects both the roman traditions and Oriental innovations that intensively permeated material culture of the Empire parallel with «Oriental» cults, philosophy and other «influences» which spreaded as long ago as in the republican period. At the epoch of a dominant the «orientalization» of Roman culture looks like already formed phenomenon which is vividly exhibited in iconography of garments. The period of the highest intensification of this phenomena had begun as far back as with Severus who stimulated the «orientalization» process from above, which is confirmed by written sources and by certain depictions of representatives of that dynasty in painting and glass. The process of the material culture «orientalization» in Empire Rome is also tightly connected with a rise and development of Early-Christian culture which in total with the heritage of «classical» Greek-Roman and Oriental-Hellenistic traditions has underlain the early Byzantium phenomenon.

Одержано 10.12.92